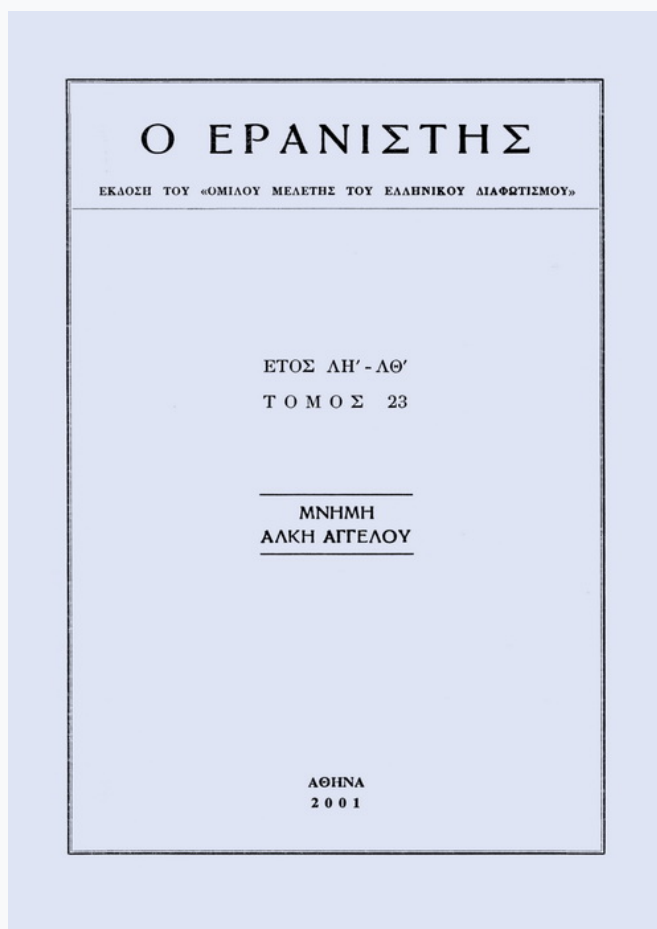

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Περί υποτροφιών: τέλη του 18ου αιώνα

Αικατερίνη Κουμαριανού

doi: [10.12681/er.158](https://doi.org/10.12681/er.158)

To cite this article:

Κουμαριανού Α. (2001). Περί υποτροφιών: τέλη του 18ου αιώνα. *The Gleaner*, 23, 133–142.
<https://doi.org/10.12681/er.158>

ΠΕΡΙ ΥΠΟΤΡΟΦΙΩΝ: ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Ἀδιάλειπτη καὶ οὐσιαστικὴ στάθηκε ἡ παρουσία τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου στὴν δημόσια ἐκπαίδευση, ἀνώτερη καὶ ἀνώτατη. Μαζὶ ὥστόσο μὲ τὴν διδακτικὴ του δραστηριότητα ἐξίσου σημαντικὴ στάθηκε ἡ μακρὰ θητεία του στὸ Ἴδρυμα Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν. Ἐκτιμώντας τὶς ἐπιστημονικὲς του ἐπιδόσεις, τὶς ὀργανωτικὲς του ἱκανότητες, τὴν μεθοδικότητά του, ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ἐμπνευστὴς καὶ πρόεδρος τοῦ θεσμικοῦ αὐτοῦ ὄργανου ποὺ ἀπέβλεψε καὶ ἀποβλέπει στὴν δημιουργία καλὰ καταρτισμένων νέων ἐπιστημόνων, τοῦ ἀνέθεσε τὴν διεύθυνση τοῦ Ἰδρύματος τῆς ὁδοῦ Λυσικράτους.

Ἐνα κείμενο τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ, στὸ ὁποῖο ὁ σοφὸς λόγιος προτείνει, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, λεπτομερὲς πρόγραμμα ὑποτροφιῶν σὲ νέους Ἕλληνες, ἀποβλέποντας στὴν καταπολέμηση τῆς ἀπαιδευσίας, θεώρησα πὼς ἀρμόζει καλὰ προκειμένου νὰ τιμήσουμε τὴ μνήμη καὶ τὸ ἔργο τοῦ φίλου ποὺ ἔφυγε.

Ο «ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΣΤΟ ΝΑ ΚΑΜΟΥΜΕ δασκάλους στὰ ῥωμαῖκα, σὲ κάθ' ἐπιστήμ' ἢ ἐλευθέρια τέχν' ἢ ἀναγκαῖα ξενικὴ γλῶσσα», γραμμένος στὴν δεκαετία 1780-1790,¹ εἶναι σημαντικὸ κείμενο τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ αὐτῆς τῆς περιόδου, στὴν γραμμὴ τῶν συναφῶν ἐργασιῶν του σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία, τὴν γλῶσσα, τὴν διάδοση τῶν γνώσεων.² Καὶ ἐδῶ διατυπώνονται σκέψεις καὶ ἀπόψεις καίριας σημασίας γιὰ τὰ θέματα τῆς παιδείας, τῆς γλώσσας τοῦ ἑλληνισμοῦ καί, τὸ σπουδαιότερο, προτείνονται μέσα καὶ τρόποι γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους. Κύριος στόχος νὰ ξαναβρεθεῖ τὸ «ἔθνος», τὸ «γένος», ἡ «φυλὴ», σύμφωνα μὲ τὴν δική του ὀρολογία, μέσα ἀπὸ κατάλληλες διαδικασίες καὶ ἐπεξεργασίες, στὴν χορεία τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν.

Θεωρητικοὶ προβληματισμοί, συνταιριασμένοι μὲ προτάσεις γιὰ πρακτικὲς ἐφαρμογές, στοιχεῖα ὅλα ποὺ κατασταίνουν τὸν «Λόγον» κείμενο ἀπὸ τὰ πλέον διεισδυτικὰ τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα, βασισμένο στὶς ἀρχές τὶς ὁποῖες διεκλήρυσσε τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Στὴν περι-

1. Τὸ κείμενο ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εἰρησκόμμενα*, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1970, σ. 204-214.

2. Βλ. *Δημήτριος Καταρτζῆς, Λογίμια*. Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, ΝΕΒ, 1974.

πτωση τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ μέσα στήν προοπτική τῆς πεφωτισμένης δεσποτείας.

Τοὺς προτεινόμενους πρακτικούς τρόπους καταγράφει λεπτομερῶς ἀλλὰ καὶ με ἄκρα σαφήνεια σὲ ἐμβόλιμο κείμενο —λόγος μέσα στὸν «Λόγο»—, προορισμένο νὰ χρησιμεύσει ὡς πρότυπο σὲ ὅσους θὰ συμφωνοῦσαν με τὶς ὑποδείξεις καὶ τὶς προτάσεις του προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ γλήγορη καὶ ἀποτελεσματική θεραπεία τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἔθνους σὲ θέματα τῆς παιδείας. Βασικὴ πρόταση ἀποτελεῖ ἡ χορήγηση ὑποτροφιῶν σὲ νέους γιὰ ἀνώτερες σπουδές ὥστε καταλλήλως προετοιμασμένοι νὰ ἀναλάβουν ἐν καιρῷ τὸ δύσκολο ἔργο τοῦ διδασκάλου. Οἱ προτάσεις του ἀφοροῦν ἰδίως στοὺς μελλοντικούς χορηγούς, σὲ αὐτοὺς δηλαδή πού θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ συντελέσουν στήν ἐπιτυχημένη ἐκβαση τοῦ ἐπιδιωκόμενου στόχου. «Ὅ,τι ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὡς βασικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ κειμένου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρόταση γιὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς συστήματος ἱκανοῦ νὰ θεραπεύσει τὶς ὑπάρχουσες ἐλλείψεις συνοδεύεται ἀπὸ λεπτομερεῖς ὑποδείξεις, ὅπως ἦταν ἡ ρύθμιση τῶν οικονομικῶν θεμάτων με ἐπιδίωξη τὸν καλύτερο τρόπο λειτουργίας τοῦ ὅλου συστήματος, ἡ ἐναρμονισμένη μεθόδευση τῶν σχέσεων χορηγῶν καὶ ὑποτρόφων, ἀκόμη ἡ ἀρμονικὴ σχέση τῶν τελευταίων μεταξύ τους. Κείμενο με βαθὺ ἀνθρώπινο χαρακτήρα, φανερώνει τὴν ἀγάπη τοῦ Καταρτζῆ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὸν νέο ἄνθρωπο ἰδίως, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν μέριμνά του νὰ συμβάλει στήν εὐόδωση μιᾶς συλλογικῆς προσπάθειας πού θὰ ἀπέβλεπε στήν ὀργάνωση καὶ τὴν προαγωγή τῶν θεμάτων τῆς παιδείας με τὴν συμμετοχὴ ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων κοινωνικῶν ὁμάδων, σοφῶν, λογίων, χορηγῶν, ὑποτρόφων. Καθορίζοντας ἀκόμη λεπτομέρειες σχετικὲς με τὸ ὕψος τῶν παρεχομένων ὑποτροφιῶν, ὑποδεικνύει ὡς σωστὸ τὸ μέτρο τῆς δημιουργίας κοινῶν ταμείων με τὴν πρόβλεψη μιᾶ ποσότητος χρημάτων («νὰ τοκίζεται»). Μνημονεύει τὸ «κουτὶ τῶν γουναράδων ἢ τὸ μπουρέο τῶν Χιωτῶν», ὡς κατάλληλα ὄργανα γιὰ τὴν διευθέτηση τῶν οικονομικῶν προβλημάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν διαιώνιση τῶν ὀνομάτων τῶν δωρητῶν-χορηγῶν.³

3. Βλ. τὸ κείμενο πού δημοσιεύουμε πιὸ κάτω. Γιὰ τὸ θέμα τῆς παροχῆς ὑποτροφιῶν σὲ νέους σπουδαστὲς με στόχο τὴν προαγωγή τῆς παιδείας κάνει εὐρύτατο λόγο ὁ Κοραΐς. Βλ. *Πλουτάρχου Βίοι ... Ἀκολουθία τῶν Αὐτοσχεδίων Στοιχησμῶν...*, Παρίσι 1809. Τώρα: *Ἀδαμαρτίου Κοραῆ, Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς...*, τ. Α', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1984, σ. 323, 351, 532. Βλ. ἐπίσης *Ὁμήρου Ἰλιάδος Παρωδία Β* (1817), *Παρωδία Γ* (1818), *Παρωδία Δ* (1820), ὅ.π., τ. Β', 1988, σ. 473, 477, 517, 561.

Είναι πάντα ή ανθρώπινη προσέγγιση συνδυασμένη με έναν ορθολογικό τρόπο αντιμετώπισης των σχετικών θεμάτων, που βρίσκονται συνταιριασμένα στον στοχασμό και τον προβληματισμό του Καταρτζή. Χαρακτηριστικός είναι άλλωστε και ο τίτλος του κειμένου. «Γράμμα συντροφικό» τὸ ἐπονομάζει, στὸ ὅποιο καθορίζονται οἱ τρόποι λειτουργίας τοῦ συστήματος, με ἀπώτερη ἐπιδίωξη τὴν δημιουργία ἑνὸς «συλλόγου» ἢ «Ἀκαδημίας» που θὰ συγκέντρωνε τὶς δυνάμεις πνευματικὲς καὶ ἄλλες με στόχο τὴν αντιμετώπιση τῆς ἀπαιδευσίας. Ἐν ἡ δημιουργία ἑνὸς συλλογικοῦ ὄργανου, μιᾶς Ἀκαδημίας ὅπως τὴν εἶχε ὁραματισθεῖ ὁ Καταρτζής, που θὰ ἀπέβλεπε σὲ συσπείρωση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων, δὲν στάθηκε ἐφικτὴ γιὰ τὴν περίοδο ἐκείνη —θὰ χρειασθεῖ ἄλλωστε νὰ διανυθοῦν περισσότερα ἀπὸ εἴκοσι πέντε ἔτη γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ, με περίπου ἀνάλογους στόχους, τὸ 1810 στὸ Βουκουρέστι, ἡ ἔδρυση τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρείας⁴—, στάθηκε ἐντούτοις ἐφικτὴ ἡ συστράτευση ὀρισμένων ἀτόμων στὴν δεκαετία 1780-1790, οἱ ὅποιοι, νεότεροι, με τὴν ὁδήγία τοῦ Καταρτζή, σχημάτισαν ἕναν ἀξιόλογο κύκλο ἐπιδιδόμενοι σὲ πνευματικὲς δραστηριότητες ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνέργειες που ἀπέβλεπαν σὲ λύσεις τοῦ ἐθνικοῦ θέματος.⁵

Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσω ἂν καὶ ποιὸς εἶχε στὸ νοῦ του, ἀπὸ τὸν κύκλο που ἐμαθήτευσε κοντά του, ὁ Καταρτζής, ὅταν συνέτασσε τὸ «γράμμα συντροφικό», ποιὸς δηλαδή ἐβλεπε ἱκανούς, με τὴν βοήθεια τῆς ὑποτροφίας, νὰ ἐπιδοθοῦν με ἐπιτυχία στὸ ἔργο τοῦ διδασκάλου τοῦ γένους. Τώρα, με τὴν ἀπόσταση καὶ τὴν γνώση που μᾶς ἐπιτρέπει ὁ διανυθεὶς χρόνος, ἄνετα θὰ ὀνομάζουμε τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη, τὸν Γρηγόριο Κωνσταντά, τὸν Ρήγα. Τὸν καθένα γιὰ ὅσα ἔπραξε καὶ ἐνήργησε στὶς ἐπόμενες δεκαετίες. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι καὶ οἱ τρεῖς κορυφαῖοι μαθητὲς του ἐγνώρισαν τὴν διδασκαλία του, εὐνοήθηκαν ἀπὸ αὐτὴν καί, ἐν πολλοῖς, τὴν ἐφάρμοσαν στὶς μεταγενέστερες ἐπιδόσεις τους. Ὅ,τι ἄλλωστε ἔχει σημασία, πράγμα που γίνεται σαφὲς σὲ ὅλο τὸ κείμενο, εἶναι ἡ ἔμφαση που δίνει ὁ Καταρτζής στὴν «συλλογικὴ» προσπάθεια, στὴ συσπείρωση τῶν δυνάμεων με σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου.

4. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* 1811, σ. 6, 46-48, 49-50, καὶ ἰδίως σ. 58-84, ὅπου καὶ κατάλογος με τὰ ὀνόματα τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρείας Βουκουρεστίου.

5. Βλ. «Λόγος προτρεπτικὸς...», *Τὰ Ἐθρυσκόμενα*, σ. 213-214. Ἐπίσης, Δανιὴλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*. Ἐπιμέλεια Αἰκατερίνη Κουμαριανού, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, ΝΕΒ, 1988, σ. 28*-33* καὶ Σημειώσεις, σ. 72*-73*.

Τις πρώτες σκέψεις του στο θέμα αυτό, τις όποιες διατυπώνει στον «Λόγον προτρεπτικόν», τις κωδικοποιεῖ στο κείμενο πού ακολουθεῖ.

Ἐμεῖς οἱ ὑποκάτωθεν γεγραμμένοι, ἀπὸ ζῆλο τῆς ἀμόμητης πίστεως μας κ' ἀπὸ ἀγάπη τοῦ ποτὲ λαμπροῦ καὶ νῦν ξεπεσμένου γένους μας κινούμενοι, ἀποφασίσαμε νὰ βαστάξουμε μὲ τὰ ἔξοδά μας ἐπὶ ζωῆς του τὸν ὀδεῖνα νέο σπουδαῖο, καθὼς σημειώνουμε παρακάτω τὴν προαιρετικὴν μας χρηματικὴν βοήθεια πὺν τάζουμε νὰ τὸν δίδουμ' ἔξω, τόσο ἐν ὄσῳ μαθητεῖ, ὅσο κ' ἀφ' οὗ τελειώσῃ τὰ μαθήματά του, κ' ἀρχίσῃ νὰ διδάσκῃ τὴν τὰδ' ἐπιστήμην ἢ ἐλεύθερον τέχνην ἢ γλῶσσαν πὺν ὑποσχέθηκε νὰ παραδίδῃ ἐφ' ὅρου ζωῆς του καὶ νὰ μὴν τὸν ὑστερήσῃμε αὐτὴν τὴν βοήθειαν ποτέ μας. Νὰ ἔχῃ νὰ σπουδάξῃ ὁ ὅθθεις κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ συμβουλευτικοῦ Λόγου πρὸς τοὺς νέους, κατὰ τὸ Διάγραμμα τῆς ἀνθρωπίνης ἢ θείας σοφίας μας καὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν ὅπου ἐλπίζουμε στὸ Θεὸ νὰ γένουν, καὶ κατὰ τὸν Προτρεπτικὸν λόγον στὸ γινῶθι σαυτὸν καὶ τὴν κοινὴν παιδαγωγίαν τοῦ ἔθνους μας, ὅσο νὰ γένη τέλειος· κ' ἔπειτα νὰ διδάσκῃ τοὺς νέους κατὰ τοὺς ἴδιους Λόγους, καὶ τὰ παιδιὰ κατὰ τὴν Ἀγωγὴν τῶν παιδιῶν, τὸν β' Λόγον· νὰ ζῆ καὶ νὰ πολιτεύετ' αὐτός, καὶ νὰ παρασκευάζῃ σὲ παρόμοιον βίον καὶ φρόνημα τοὺς νέους καὶ τὰ παιδιὰ κατὰ τὸ Ἐγκώμιον τοῦ φιλοσόφου καὶ τὰ ἐξῆς, τὸν ἔβδομον Λόγον. Ὁ νέος νὰ μὴν, εἰ δυνατόν, ἀγαμὸς ἐπὶ ζωῆς του, γιὰ νὰ μὴν ἀπασχολῆται ἀπὸ καθ' αὐτὸ ἔργον του, τὴν βελτίωσίν του καὶ τὴν βελτίωσιν τοῦ κοινοῦ· νὰ σπουδάξῃ τὸ καὶ τό, νὰ συγγράφῃ τὸ καὶ τὸ ῥωμαῖκα καλλιεργημένα, ἤτοι γραμμένα μὲ τὴν φυσικὴν τους, καὶ ὄχι μὲ ξένη ὁποιοσὺν, γραμματικὴν πραγματεία καὶ λεξικὸν ἢ, τὸ ἐνδολωτέρον, νὰ γράφῃ στὸ ὕφος τῆς Μεθοδικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, σύγγραμμα λεξικὸν ἐν ταῦτῳ καὶ πραγματεία, πόνωντας ἀπὸ παντοῦ ὅ,τι εἶρη δικό του, καὶ συνεισφέροντας ὅ,τι κατάλληλον καὶ ὁμόλογον μ' ἐκεῖνα γεννήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ του καὶ τοῦτο νὰ τὸ τελειοποιῇ ἐπὶ ζωῆς του, καὶ νὰ τὸ ἐκδίδῃ ἀπὸ καιροῦ σὲ καιροῦ πολλάκις. Σὰ φωτίσῃ ὁ Θεὸς καὶ κάμουν κ' ἄλλοι Χριστιανοὶ τέτοιαις φιλάνθρωποις συντροφιαῖς διὰ νέους, ὁ ὅθθεις νέος νὰ τοὺς ἔχῃ ἐκείνοὺς σὰν ἀδέρφια του. Κ' ἂν εἶναι σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴν πολιτείαν, νὰ τοὺς συναναστρέφεται φιλικῶς· εἰδὲ καὶ εἶναι μακριά, νὰ τοὺς γράφῃ καὶ νὰ τὸν γράφουν ἀδελφικῶς. Κ' ἐπειδὴ ὄλο αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸ κοινὸ τὸ καλὸ, πάλ' ὁ αὐτὸς λόγος τυχαίνει νὰ τὸν ἔχῃ δεμένο μὲ τέτοιους. Καὶ πάλ' ἐπειδὴ τὸ ἐπάγγελμά του εἶναι ξεχωριστὸ ἀπὸ ἔργον τῶν ἄλλωνῶν, δὲν ἔχει νὰ φθονῆσῃ ἄλλοι, μάλιστα πὺν ἔχει τῆς ζωῆς του τὸν πόρον χώρον ἀπτοὺς ἄλλους· ὅθεν ἀναντιρρόγητος εἶν' ἄφελός του νὰ μὴ φθονῆ καὶ ἐχθρευέται ἄλλους τέτοιους,

μήτε νὰ διαφέρεται μὲ τὰ κεινοὺς, ἀλλὰ νὰ εἶναι φίλος μαζί τους, νὰ βοηθᾷ γιὰ νὰ βοηθιέται, καὶ νὰ κάμῃ καρπὸ στὸ κοινὸ γιὰ τοῦτ', ὅταν εἶν' σὲ μιὰ πολιτεία, νὰ χρεωστᾷ ἐκεῖνο ἵπὸν ξέρεῖ νὰ τὸ παραδίῃ δωρεὰν στὸν ἄλλον, πὸν ὄντας σύμπονός του, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀποχτήσῃ ἀπὸ ἄλλον χωρὶς ἔξοδα· τὸ ὁποῖο μάλιστα χρησιμεύει καὶ στὸν ἴδιο γιὰ γύμνασί του. Τὰ πονήματα ἵπὸν κάμει νὰ τὰ κοινολογᾷ πρῶτα σ' ἕναν τέτοιο σύμπονό του ἢ σὲ πολλοὺς, νὰ τὰ ἐξακριβῶνῃ μαζί τους, καὶ ὕστερα νὰ τὰ μεταδίδῃ στὸν κόσμον· γιὰτὶ τότες γέρονται καλλίτερα κ' ἀκολούθως ἐπαινετώτερα. Νὰ μπορῇ ὁ νέος νὰ ξενιτεύεται γιὰ τὴν τάδ' ἐπιστήμῃ ἢ ἐλευθερῇ τέχνῃ ἢ γλώσσει, ἐκεῖ ἵπὸν μπορεῖ νὰ τὴν ἀποχτήσῃ· στὴν Πόλι ὅμως ἀπαραιτήτως νὰ ἔχῃ χρέος νὰ πηγαίνῃ, σὰν εἶν' ξωμερίτης, νὰ διατρίβῃ ἕνα-δύο χρόνια γιὰ τὰ πολιτικά. Ὁ τέτοιος, ἀφ' οὗ τελειώσῃ τὰ μαθήματά του, νὰ ἔχῃ νὰ πηγαίν' ἐκεῖ ἵπὸν συνάζονται κ' οἱ σύμπονοί του γιὰ νὰ γένῃ ἀκαδημία. Ἐν ὄσῳ εἶν' μαθητὴς ὁ νέος, νὰ μὴ στιχᾷ δάσκαλος ἢ γραμματικὸς ἢ ἄλλο τί, γιὰ νᾶχῃ σωστὴ τὴν ἐλευθερία του.

Ἐμεῖς κοινῶς δὲ θέλουμε μήτε ζητοῦμε καμμιά δούλεψι, μικρὸ ἢ μεγάλῃ, ἀπτόν εἰρημένον νέον, καὶ θέλουμε τὸ ἴδιο ν' ἀκολουθοῦνε κ' ὁ κηδεμὼν κ' οἱ οἰκονόμοι. Ὅσων ὅπου ὄντας τοῦτο μιὰ ἀπλῆ χάρι, ἀναιρεῖται σὰ μεσολαβίση κανένα χρέος. Ὁλ' ἢ εὐγνωμοσύνη τοῦ νέου σπουδαίου νὰ στέκεται στὸ νὰ μᾶς συγκαταλέγῃ στὰ μνημόσυνα ἵπὸν δίδει γιὰ τοὺς γονεῖς του, καὶ σὰ σ' ἕνα πρόσωπο νὰ μᾶς ἀφιερῶνῃ τὰ συγγράμματά τ' ὀνομαστί· καὶ τὰ δύο αὐτὰ ὅμως δὲν τὰ ζητοῦμ' ἀναγκαίως, γιὰ νᾶχῃ σωστὴ τὴν ἐλευθερία του. Μετὰ τὸ θάνατο κανενοῦ ἀπὸν μᾶς νὰ προσκαλοῦνται οἱ κληρονόμοι του νὰ ὑποχρεωθοῦν μὲ τὴν προαίρεσί τους στὸ διωρισμένον ἀπτόν γονεῖς τους ἢ συγγενεῖς τους· εἰδὲ καὶ δὲν τὸ δεχτοῦν, νὰ συγκαλοῦνται ἄλλοι Χριστιανοί.

Ἐδέχτηκε προαιρετικῶς νὰ εἶναι κηδεμὼν τοῦ νέου ὁ τάδες, καὶ νὰ τὸν ὀδηγᾷ στὴ σπουδὴ του κατὰ τῆς εἰρημέναις πηγαῖς, ὅπου εἶπαμε, καὶ νὰ διοικᾷ τὴν πολιτεία τ' ὁμοίως· νὰ ἔχῃ ἀπάνον του τὴν ἐξουσία ἵπὸν δίδουν οἱ νόμοι κ' ὁ ὀρθὸς λόγος σὲ κάθε κηδεμόνα νέου· κ' ὁ νέος πάλε νὰ ἔχῃ σ' ἐκεῖνονα τὴν ἴδια ὑποταγὴ καὶ χρέος πὸν πρέπει νὰ τηρῇ ἕνας ἐπιτροπευόμενος· μ' αὐτὴν τὴν διαφορὰ ὅμως, πὸς παιδεύοντας ὁ κηδεμὼν μετὰ λόγον τὰ μικρότερα σφάλματά του, ἃ δὲν μπορέσῃ νὰ διορθώσῃ τὰ μεγαλύτερα ἢ τὴ μεγάλη τ' ἀμέλεια, νὰ μπορῇ πληροξουσίως νὰ τὸν ὑστερήσῃ μὲ τὴν ὀλόγη τῆ βοήθεια, καὶ νὰ χαλνᾷ ὄλ' ἢ συντροφιά ἵπὸν γένηκε γιὰ τὰ κεινονα. Ἐνα, γιὰτὶ δὲν πρέπει νᾶναι κρισολογία σ' ἕνα πρᾶγμα ἵπὸν εἶναι μόνε προαίρεσι ἄλλο, γιὰ νὰ μὴν εἶναι σὲ ὑποψία ὁ κηδεμὼν, πὸς βγάνει ἕναν γιὰ νὰ βάνῃ ἄλλον· καὶ τρίτο, γιὰ νὰ παιδεύεται

μᾶλλον ὁ ἀνυπότακτος νέος, χαλνῶντας τὸ ἴδιό του μὲ τὸ κοινὸ τὸ καλὸ.

Ἐδέχτηκαν ἐκ προαιρέσεώς τους ὁ δεῖνας κ' ὁ δεῖνας νὰ συνάζουν τὸν ἔρανο ἵπὸν γένηται γιὰ τὸ νέο, καὶ νὰ εἶναι οἰκονόμοι του, νὰ τὸν δίδουν ἄσπρα γιὰ τὴ ζωοτροφία του, ντυμασιά του, μαθήματά του, βιβλία του· κ' ἂν τὸν περισσεύουνε τίποτες, νὰ τοῦ τὰ οἰκονομοῦν, πὸν ν' ἀξάνουν. Οἱ οἰκονόμοι νὰ ἔχουν κατάστιχο στὸ ὁποῖο νὰ καταγράφεται ὅ,τι δίδει καθ' ἕνας, καὶ νὰ ὑπογράφετ' ἐκεῖνος ὅπὸν τὰ δίδει· κ' ὅταν εἶναι νὰ δώσουν ἄσπρα οἱ οἰκονόμοι τὸ νέο, νὰ ὑπογράφεται ὁ κηδεμὸν στὴν ποσότητα ἵπὸν διορίζει νὰ τὸν δοθῆ, κ' ὁ νέος πὸς τὴν ἐπῆρε. Καὶ τοῦτο γιὰ νὰ εἶναι ὁ λογαριασμὸς ἀνεπίληπτος.

Ἡ ὑπογραφαῖς:

«Ἐγ' ὁ δεῖνας τάζω νὰ δίνω τὸ χρόνο τόσα γρόσια ἐπὶ ζωῆς μου στὸν εἰρημένον νέο σπουδαῖο, σπουδάζοντας αὐτός, διδάσκοντας καὶ συγγράφοντας κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπο.

Ἐγ' ὁ δεῖνας ὑπόσχομαι αὐτοπροαιρέτως νὰ σπουδάζω, νὰ διδάσκω, νὰ συγγράφω καὶ νὰ πολιτεύομαι κατὰ τὸν ἄνωθεν διορισμό.

Ἐγ' ὁ δεῖνας ἐδέχτηκα μὲ προαιρέσιν μου νὰ εἶμαι κηδεμὸν τοῦ εἰρημένου νέου κατὰ τὴν ἀνωτέρω διαταγήν.

Ἐγ' ὁ τάδες κ' ὁ τάδες ἐδεχτήκαμ' ἐκουσίως νὰ εἴμαστε οἰκονόμοι στὰ ἄσπρα τοῦ νέου κατὰ τὸν διορισμὸ πὸν γένηται ἀνωτέρω».

Ἐξακόσια γρόσια τοῦλάχιστον μὲ φαίνεται νὰ φτάνουν ἐδῶ καὶ στὴν Πόλι ἕναν νέο ἵπὸν ἐπιχειριστῆ νὰ ζήσῃ φιλοσοφικὰ καὶ χριστιανικὰ· εἶδὲ στὰ νησιά ὁ τέτοιος μὲ τόσα βέβαια εἶν' πλούσιος. Τί καλὸ ἦταν ἐκεῖνοι ἵπὸν μποροῦν καὶ θέλουν νὰ κάμουν τέτοιο καλὸ, ν' ἄφηναν ἢ ζῶντας ἢ στὸ θάνατό τους μὴν ποσότητα γιὰ νὰ τοκίζεται γιὰ τέτοιο τέλος! Ὅθεν μερικὰ πονγγιὰ εἰς τὸ κοντὶ τῶν γουναράδων ἢ τὸ μπουροῦ τῶν Χιωτῶν ἦταν ἱκανὰ γιὰ νὰ διαιωνίζον τ' ὄνομά τους μὲ καλὸ ὑπερὸ κάθε ἄλλο καλὸ.⁶

Διαβάζοντας σήμερα, μὲ τὴν ἀπόστασι τῶν διακοσίων χρόνων πὸν ἔχουν διανυθεῖ, τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Καταρτζῆ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τίς θέσεις του σχετικὰ μὲ τοὺς τρόπους καὶ τὰ μέσα τὰ ὁποῖα ἐπρότεινε νὰ υἱοθετηθοῦν, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθοῦν σὲ νέους Ἕλληνας ἀνώτερες σπουδές, πὸν θὰ τοὺς προετοίμαζαν ἰδίως γιὰ τὸ ἔργο τοῦ διδασκάλου. Μὲ ἀύξημένη εὐθύνη ἀπέναντι στὸ μεῖζον πρόβλημα τῆς παιδείας, γίνε-

6. Τὰ Ἐδρισκόμενα, ὅ.π., σ. 206-208.

ται ὁ ἐκφραστὴς μιᾶς («ἐθνικῆς») στρατηγικῆς ποῦ θὰ ἐξασφάλιζε τοὺς ἀπαραίτητους ὄρους καλῆς λειτουργίας τοῦ προτεινόμενου συστήματος. Καταγράφονται ἔτσι μὲ κάθε λεπτομέρεια οἱ οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις τῶν χορηγῶν ἀλλὰ καὶ οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ὑποτρόφων χωρὶς νὰ παραβλέπονται οἱ μεταξὺ τους διαπροσωπικὲς σχέσεις. Δίνονται συμβουλὲς πρὸς τοὺς μελλοντικὸς διδασκάλους γιὰ τὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν σπουδῶν τους, βασισμένων σὲ ἀρχές ποῦ εἶχαν ἤδη διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ σὲ ἄλλα κείμενά του ὅπως τὸ «Γνωθὶ σαυτόν».⁷ Ὁδηγίες ἐπίσης γιὰ τὴν γλώσσα τὴν ὁποία ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ, τὴν «φυσικὴ», τὰ βιβλία ποῦ πρέπει νὰ συμβουλευέται καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ γράφει: στὸ «ὔφος τῆς Μεθοδικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας», ὅπως σημειώνει, εἶναι τὸ πλέον κατάλληλο.

Σὲ ὅλο τὸ κείμενο καταφανῆς εἶναι ὁ συγκρατημένος διδακτισμὸς ἀλλὰ καὶ τὸ αἰσθημα εὐθύνης τοῦ συντάκτη ὁ ὁποῖος μὲ οὐμανιστικὴ διάθεση καὶ φιλελεύθερο πνεῦμα ἐπιχειρεῖ νὰ καθορίσει τίς ὑποχρεώσεις καὶ τίς εὐθύνες τῶν συμβαλλομένων μερῶν ὥστε νὰ ἐξασφαλισθοῦν, σὺν τοῖς ἄλλοις, οἱ ἀρμονικὲς, μεταξὺ τους, σχέσεις. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ πρότασή του «Ὁ νέος νὰ μὲν, εἰ δυνατόν, ἄγαμος ἐπὶ ζωῆς του, γιὰ νὰ μὴν ἀπασχολῆται ἀπτό καθ' αὐτό ἔργο του», ὑπογραμμίζοντας, σὲ ἕναν χῶρο ἰδιαίτερος εὐαίσθητο, τὴν σημασία τὴν ὁποία ἀπέδιδε στὸ ἔργο γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου ὁ «νέος» διδάσκαλος θὰ χρειαζόταν νὰ θυσιάσει ἀπολαύσεις τοῦ βίου, ὅπως ὁ γάμος καὶ ἡ οἰκογένεια.

Τονίζοντας τὴν συμβολὴ τῶν χορηγῶν, τὴν ἀξία τῆς συμμετοχῆς τους σὲ ἕνα τόσο σπουδαῖο ἔργο, τοὺς παροτρύνει, καὶ στὸ ὄνομα τῆς ὑστεροφημίας τους, νὰ μὴν ἀγνοήσουν τὴν πρότασή του: «Τί καλὸ ἦταν ἐκεῖνοι ἴπου μποροῦν καὶ θέλουν νὰ κάμουν τέτοιο καλὸ, ν' ἄφηναν ἢ ζῶντας ἢ στὸ θάνατό τους μιὰν ποσότητα γιὰ νὰ τοκίζεται γιὰ τέτοιο τέλος! Ὅθεν μερικὰ πουργιὰ εἰς τὸ κουτὶ τῶν γουναράδων ἢ τὸ μπουρέο τῶν Χιωτῶν ἦταν ἱκανὰ γιὰ νὰ διαιωνίζον τ' ὄνομά τους μὲ καλὸ ὑπερ κάθε ἄλλο καλόν». Γίνεται φανερό, μὲ τὴν τελευταία παρατήρηση, ὅτι ἐπιδιώκει νὰ ἐνεργοποιηθοῦν, κοντὰ στὰ μεμονωμένα ἄτομα, καὶ συλλογικὰ σώματα σὲ μιὰ δραστηριότητα, στὴν ὁποία κοντὰ στοὺς λογίους καὶ σοφοὺς ἔμποροι καὶ ἐμπορευόμενοι, ὅλοι ἐνεργὰ μέλη τῆς κοινωνίας, θὰ εἶχαν τὸ μερίδιό τους.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κρίνει κανεὶς τὴν τύχη τῆς πρότασης τοῦ Δ. Καταρτζῆ. Εἶναι προφανές, σὲ ὅλες τίς συγγραφές του, ὁ στόχος τὸν ὁποῖο

7. Ὁ.π., σ. 94 κ.έ.

έχει θέσει: «Μόνο να ώφελήσω τὸ γένος μου» εἶναι ἡ φράση κλειδί που ἐπαινέρεται συνεχῶς στὰ κείμενά του. Ἡ θεραπεία τῶν κακῶν που εἶχε δημιουργήσει ἡ ἀπαιδευσία ἀποτελεῖ τὴν πρώτη καὶ κύρια φροντίδα του. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ τὴν προσέλευση κοντὰ του νέων ἀνθρώπων που ἔδειχναν πρόθυμοι, ἔτοιμοι νὰ συνεχίσουν καὶ νὰ ὀλοκληρώσουν τὸ ἔργο του. Μπορεῖ συνεπῶς νὰ θεωρηθεῖ πιθανὸ ὅτι, ὅπως εἶπαμε, κάποιους ἀπὸ τοὺς θητεύοντες κοντὰ του εἶχε στὸ νοῦ του ὅταν συνέτασσε τὸ «Γράμμα συντροφικό». Κάποιους που θεωροῦσε ἀξιούς, ἐφόσον θὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία καλύτερων σπουδῶν, νὰ ἐπιδοθοῦν μεθοδικὰ σὲ δραστηριότητες ἱκανὲς νὰ δώσουν στὸ γένος σωστή παιδεία, πάντα καὶ μετὰ τὴν χρῆση τοῦ κατάλληλου γλωσσικοῦ ὀργάνου, τῆς «φυσικῆς» γλώσσας. Σίγουρα, ἡ παρουσία τῶν τριῶν, τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη, τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, τοῦ Ρήγα, στὶς Ἡγεμονίες, στὴν ἴδια δεκαετία που ὁ Καταρτζῆς συντάσσει τὰ ἔργα του, ἔδωσαν καὶ στὸν ἴδιο τὰ κίνητρα ἢ καὶ τὸ ἐρέθισμα γιὰ νὰ διατυπώσει σὲ γραπτὸ λόγο τὶς σκέψεις του γύρω ἀπὸ τὸ κείμενο πρόβλημα τῆς παιδείας. Ἐδῶ μπορεῖ, πιστεῦω, νὰ γίνει λόγος γιὰ ἐκλεκτικὲς συγγένειες. Νεότεροι ἄνθρωποι καὶ οἱ τρεῖς, μετὰ αὐξημένες ἀνησυχίες σχετικὰ μετὰ τὴν πρόοδο τοῦ γένους, ὅχι μόνο εὐνοήθηκαν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ, ὅπως ἔδειξε ἡ κατοπινὴ σταδιοδρομία τους ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ διδάγματα του καὶ τὴν ἠθικὴ του προσωπικότητα, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ διδάσκαλος μπόρεσε, ἐνδεχομένως ἔχοντας ὡς πρότυπο αὐτοὺς τοὺς ξεχωριστοὺς μαθητές, νὰ διατυπώσει μετὰ μεγαλύτερη βεβαιότητα τοὺς προβληματισμούς του, νὰ ἐκφράσει μετὰ μεγαλύτερη ἄνεση σκέψεις καὶ προτάσεις γιὰ τὴν θεραπεία τῆς ἀπαιδευσίας. Μετὰ τὸ διορατικὸ του πνεῦμα, μετὰ ἐγρήγορη νοῦ καὶ ψυχῆς, διέβλεψε ὅτι οἱ τρεῖς, ὅπως κατέδειξε τὸ σύνολο ἔργου τους, θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐργασθοῦν σωστὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν στόχων στοὺς ὁποίους εἶχε ὁ ἴδιος ἀφοσιώσει τὶς πνευματικὲς του προσπάθειες. Χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ σύντομο κείμενο μετὰ τὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ «Λόγος προτρεπτικός», γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο σκιαγραφεῖ τὸ πρότυπο τοῦ νέου «Ἑλληνα που θὰ χρειασθεῖ νὰ ἀφιερώσει τὸ σύνολο τῶν δυνάμεών του στὸ «κλέος καὶ ὕφελος τοῦ ρωμαϊκοῦ γένους».

Γράφει ὁ Καταρτζῆς:

«Ποῖος μπορεῖ ὁμως κατ' ἀξίαν νὰ 'παινέσῃ ἕναν νέο φιλόπονο 'που ἠθέλησε προαιρετικῶς ν' ἀναδεχθῆ ἕνα τόσο βάρος, καὶ μπόρεσ' ἐπιτόμως νὰ μάθῃ πολλαῖς ἐπιστήμαις καὶ γλώσσαις, νὰ τελεωθῆ σὲ μιὰ ἐπιστήμη καὶ γλῶσσα, νὰ ἐνώσῃ χωρὶς φθόνο τὴ δύναμί του μετὰ ἄλλους, καὶ νὰ καταστρώσῃ τὸ σπούδασμά του ῥωμαϊκα, νὰ παραδίδῃ σ' ὄλην του

τῆ ζωῆ, νά πολιτεύετ' ἐξ ἐπαγγέλματος ἐνάρετα καὶ χριστιανικά, καὶ νά πρυτανεύῃ ἀθάνατο κλέος καὶ ὄφελος στὸ ρωμαῖο γένος; Τὸν τέτοιο δὲν ἔχω πῶς νά τὸν ἐγκωμιάσω, γιὰτ' εἶναι τοῦτος κρείττων ἐπαίνου. "Ὅθεν μόνο τὸν μακαρίζω 'πού μπόρεσε κ' ἐκατόρθωσ' ἓνα τέτοιο μεγάλο ἐγχείρημα. Αὐτουνοῦ τ' ὄνομα βέβαια θέλει μένει ἀνάγραπτο στῆς πλάκες τῆς καρδιάς ὀλωνῶν μας. Καὶ θέλει τὸ παραπέμψουμε ἀσμενέστατα στοὺς πιὸ μακρινότερους μεταγενέστερους τοὺς δικούς μας.»⁸

Πιστεύω ὅτι μπορούμε νά συμφωνήσουμε πὼς σ' αὐτὸ τὸ σύντομο παράθεμα, λιτὸ στοὺς ἐκφραστικούς του τρόπους, βρίσκεται ἐντούτοις ἀκέρσιος ὁ στοχασμὸς τοῦ Καταρτζῆ, οἱ θέσεις του γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν συμβολὴ τῆς στῆν ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀτόμου σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ στόχου, ὅ,τι ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ «ἀθάνατο κλέος καὶ ὄφελος τοῦ ρωμαῖκου γένους». Γιὰ νά καταλήξει ἐπισημαίνοντας τὴν βαθιὰ καὶ οὐσιαστικὴ ἀνταπόκριση ποὺ θὰ εἶχε «στῆς πλάκες τῆς καρδιάς ὀλωνῶν μας», ὅχι μόνο ἐπικαιρικὰ ἀλλὰ διαχρονικὰ ἰδίως, ἡ παρουσία, ἡ συμμετοχὴ καὶ ἡ προσφορὰ ἀτόμων ποὺ ἔχοντας τὶς ἀρετὲς ὅσες τοὺς προσγράφει θὰ ἀνελάμβαναν καὶ θὰ ἔφερναν σὲ αἴσιο πέρας «ἓνα τέτοιο μεγάλο ἐγχείρημα».

Ἄν θελήσουμε νά ἀξιολογήσουμε τὸ παραπάνω παράθεμα σύμφωνα μὲ τὶς βασικὲς του ἔννοιες θὰ σημείωνα:

α) τὴν παιδεία, κύριο καὶ πρωταρχικὸ στόχο, β) τὴν συνένωση, συσπείρωση τῶν δυνάμεων, γ) τὴν ἐπιλογὴ τῆς φυσικῆς γλώσσας, δ) τὴν ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀτόμου, ε) τὸ κλέος τοῦ γένους ὡς τὸν κύριο στόχο καὶ στ) τὴν διαχρονικὴ ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς τῶν ἀτόμων ὅσοι ἐργάστηκαν γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου.

Παραμένοντας στὸν χῶρο τοῦ κύκλου τοῦ Καταρτζῆ σὲ τούτη τὴν περίοδο, στῆν δεκαετία δηλαδὴ 1780-1790, ἄνετα θὰ ὀνόμαζα τοὺς τρεῖς, τὸν Φιλιππίδη, τὸν Κωνσταντὰ καὶ τὸν Ρήγα, πὼς ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἐδέχθησαν ἀλλὰ καὶ ἀξιοποίησαν μὲ τὸ ἔργο τους τὴν διδασκαλία του ἀλλὰ καὶ ὅτι στάθηκαν τὸ πρότυπο, ἴσως ἀνεπαισθήτως, ὅταν διαμόρφωνε τὰ τόσο καίρια μηνύματά του. Πράγματι, στῆν περίπτωσι τοῦ Φιλιππίδη καὶ τοῦ Κωνσταντᾶ, παρατηροῦμε πὼς ὅλες οἱ μεταγενέστερες ἐπιδόσεις τους πραγματοποιοῦνται σὲ πλαίσια παιδαγωγικά, μὲ ἄξονα πάντα τὴν υἰοθέτηση τῆς φυσικῆς γλώσσας, βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν μεγαλύτερη καὶ ἀποτελεσματικότερη διάδοσι τῶν γνώσεων καὶ προαγωγῆ,

8. Ὁ.π., σ. 213-214.

συνεπώς, τῆς παιδείας. Ἄν τὰ παραπάνω ἰσχύουν γιὰ τοὺς δύο ἑξαδέλφους, τοὺς Δημητρεῖς, πιστεύω ὅτι ἰσχύουν σὲ ἰκανὸ βαθμὸ στὴν περίπτωσι τοῦ Ρήγα.⁹ Τὸ πνευματικὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ζήσει στὶς Ἡγεμονίες, σὲ χρόνια κρίσιμα γιὰ τὴν διαμόρφωσι τῆς προσωπικότητάς του, ἐνίσχυσε τίς ἐνδιάθετες ροπές του, διέυρνε τοὺς ὀρίζοντες τῆς σκέψης του, τοῦ ἔδωσε τὰ ἐρεθίσματα τὰ ὁποῖα μὲ τὸν καιρὸ μετουσίωσε σὲ ἐπιτεύγματα τόσο σὲ ἐπίπεδο πνευματικὸ ὅσο καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ-ἐπαναστατικὴ του δράσι.

Οὐσιαστικὴ συνεπὼς ἢ ἀκτινοβολία τοῦ Καταρτζῆ σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς μαθητές του ἀλλὰ, θὰ πρόσθετα, ὡς στοιχεῖο ἐνδιαφέρον μιᾶς σχέσις ἀμφίδρομης καὶ ἡ παρουσία κοντὰ του αὐτῶν τῶν νεότερων πού σίγουρα τὸν ἐνέπνεαν στὶς παρεμβάσεις του ἀναφορικὰ μὲ τὸ σύνολο ἑλληνικὸ πρόβλημα.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

9. Περισσότερο ἀπὸ ἄφθονη εἶναι ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ρήγα, τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα του. Τὰ συνέδρια πού ὀργανώθηκαν τὸ ἔτος 1998, τιμώντας τὰ διακόσια χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του, ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ παρουσιασθοῦν πολλὲς πτυχὲς τῆς προσωπικότητάς του, τῶν δραστηριοτήτων του, πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν, συνωμοτικῶν καὶ ἐπαναστατικῶν. Ἡ σχέσις του μὲ τὸν Δ. Καταρτζῆ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Χριστόφορο Περραιβό (*Σύντομος Βιογραφία τοῦ αὐοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ*, Ἀθήνα 1860), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σύγχρονους μελετητές. Γράφοντας γιὰ τὸν κύκλο τοῦ Καταρτζῆ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 2000, σ. 202, σημειώνει: «ὁ Ρήγας εἶναι τὸ κατεξοχὴν φωτεινὸ ἀστέρι μέσα στὴν πλειάδα τὴν ὁποία ἀποτελεῖ ὁ κύκλος τοῦ Καταρτζῆ στὸ Βουκουρέστι. Εἶναι πέρα ὡς πέρα τὸ πνευματικὸ ἀνάστημα τοῦ μεγάλου Φαναριώτη». Μέσα στὴν ἐπετειοκλῆ χρονιά ἐκυκλοφόρησε στὶς 22 Μαρτίου ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἡ Καθημερινή* ἕνα ἀφιέρωμα στὸν Ρήγα, ὅπου βλ. καὶ τὸ ἄρθρο Αἰκατερίνη Κουμαριανού, «Ἐνας κύκλος Ἑλλήνων διαφοτιστῶν», σ. 6-9.